

ՀՏԴ՝ 93.94

DOI: 10.52971/18294316-2021.3-105

ԿԻՍԿԻՄԻ (ԲԵՐԴԱԳՐԱԿԻ) ԳԱՎԱՌԻ
ՊԱՏՄԱՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ
ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԻ ՇՈՒՐՁ¹

Արկադի Ակոպով, Արմեն Հայրապետյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բանալի բառեր՝ *Տայք, Ճորոխ, նահանգ, հուշարձան, եկեղեցի, բերդ, գյուղ, բնակչություն, հայեր:*

Սույն հոդվածի շրջանակներում առանձին ուսումնասիրության առարկա են դարձել Օսմանյան կայսրության Ախալցխայի, իսկ 1878թ. սկսած՝ Էրզրումի նահանգի Կիսկիմի գավառի տարածքի պատմաճարտարապետական հուշարձանները: Հայ և օտար աղբյուրների համադրմամբ լուսաբանվում է այդ հուշարձանների վիճակը մեր օրերում, զուգահեռ ներկայացվում են ժողովրդագրական տվյալներ, որոնք ընդգրկում են XIX դ-ից մինչև Հայոց Մեծ եղեռն ընկած ժամանակաշրջանը:

Նախաբան. Պատմական Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի արևմտյան գավառ Արսեացփոքը համարվում էր «...յետին սահմանք Հայոց ընդ արևմտեանն հիւսիս և սահմանակիցք Պոնտոսի...»²: Գավառը, որ զբաղեցնում էր բավականին ընդարձակ տարածք, Օսմանյան տիրապետության տարիներին վարչականորեն տրոհվեց երկու հատվածների՝ Պարխարի և Կիսկիմի (Բերդագրակ): Վերջինս տեղագրվում էր պատմական Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի Արսեացփոք գավառի հարավային և կենտրոնական շրջաններում: Գավառի սահմաններն արևմուտքում հասնում էին մինչև Սպերի հովիտ, հարավում և հա-

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-2A292 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վենետիկ, 1856, էջ 38:

րավ-արևելքում՝ Թորթում, հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում՝ «Պարխար լերինք անջրպետեն ընդ Համշեն յարեւմուտս հիւսիսոյ»³:

XVI դ. վերջերից մինչև 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը Կիսկիմի գավառը գտնվում էր Օսմանյան կայսրության Ախալցխայի նահանգի (էյալեթ) կազմում: Սակայն, կայսրությունում տեղի ունեցած վարչական փոփոխությունների արդյունքում Կիսկիմի գավառն 1831 թ. ընդգրկվեց Էրզրումի նահանգի նույնանուն սանջակի կազմի մեջ⁴ իբրև կազա (գավառակ): Ըստ ֆրանսիացի արևելագետ Վ. Քինեի հաղորդած տեղեկությունների՝ XIX դ. երկրորդ կեսին այն բաժանված էր 12 գյուղախմբերի⁵ (նահիե)՝ 61 գյուղերով⁶: Ի դեպ, դրանց ստվար մասն ամառանոց ու ձմեռանոց էր:

Կիսկիմի գավառի գյուղական բնակավայրերը տեղաբաշխված էին ճորոխի երկայնքով: XIX դ. կեսերին Ղ. Ալիշանը հետևյալ կերպ է նկարագրում գավառը. «Բերդագրակ եւ Կիսկիմ. սա յաջմէ կայ ճորոխի մերձ ի սահմանս Թորթումայ. եւ մերձ նմին Արսիս, որ թուի գլխաւոր տեղի Արսեացիոր գաւառի Տայոց. իսկ Բերդագրակ յահեկէ գետոյն ի հիւսիսոյ Արսեաց. որոց մերձ է Օշնախ կամ Որջնհաղ գիւղ...: Կուտրաշեն, Կարմիրք հայաբնակ գէօք, ի յետնումն բնակեն Հոովմէական Հայք, վասն որոյ եւ Ֆոենկ քէօյի կոչի: Բազմութիւն Հոովմէական Հայոց բնակէ եւ յարեւմտից Բերդագրակայ ի Խոտրջուր կամ Խոտրջուր վիճակի յետն կամ յութ գիւղից գումարելոյ...»⁷:

1843-1844թթ. տարածաշրջան այցելած գերմանացի ճանապարհորդ Կ. Կոխի նկարագրությամբ՝ գավառն ուներ 20 գյուղ՝ Կարմիրիկ (Կարմենիկ, Կարմիրք), Կուդրաշեն, Նիխաղ, Որջնհաղ, Ջորկանց, Կիսկիմ, Արսիս, Ջոջեք (Կոջեք) և Քուլիկ գյուղերը ճորոխի աջ ափին, Քամրուտ, Կիցփորուտ, Դյորթքիլիսա, Գուռնառ, Բերդագրակ, Հունգամեք, Իցաձոր, Վերին և Ստորին Մոխուրկուտներ, Խևակ գյուղերն ու Խոտրջրի գյուղախումբը՝ ձախ ափին⁸: Կիսկիմի գավառատեր Դուրախ-Ալի բեգի հավաստմամբ՝ գավառի բնակիչները մինչև XVIIIդ. վերջերը քրիստոնյա էին: Տեղի հայ իշխանը սպանվել էր «հավատի համար մղված կոլում»: Նրա որդին Կ. Պոլսում մահմեդական կրթություն էր ստացել և վերադարձել էր հայրենի իշխանություն: Գավառի բնակչության մահմեդա-

³ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 39:

⁴ **Karpat K.**, Ottoman Population, 1830–1914. Demographic and Social Characteristics (= Turkish and Ottoman studies). University of Wisconsin Press. Madison. -1985, p. 14. Վարչական այսպիսի բաժանումը երկարաժամկետ չի լինում, իսկ Էրզրումի նահանգը XIX դ. ընթացքում պարբերաբար ենթարկվում է վարչական վերաբաժանումների:

⁵ 12 գյուղախմբերի մասին խոսում է ֆրանսիացի Վ. Քինեն, սակայն թվարկում է դրանցից միայն 6 –ը՝ Խոտրջուրի, Որջնհաղի, Հունգամեքի, Բերդագրակի, Արսիսի և Վակուֆի գյուղախմբերը: Տե՛ս **Cuinet V.**, La Turquie d'Asie : géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure, tome premier. Paris. -1892. p. 134.

⁶ **Cuinet V.**, նշվ. աշխ., էջ 205:

⁷ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 39:

⁸ **Koch K.**, Wanderungen Im Oriente Während Der Jahre 1843 Und 1844. Reise Im Pontischen Gebirge Und Türkischen Armenien, Weimar, -1846, s. 76. Խևակ գյուղը, որը կազմված էր 5 թաղերից և ուներ 1000-1200 հոգի բնակչություն, Կ. Կոխի կողմից սխալմամբ վերագրվում էր Կիսկիմի գավառին: Տե՛ս **Koch K.**, նշվ. աշխ., էջ 98:

կանացումը սկսվել էր կոտորածով, «...ինչպես ամեն տեղ, ուր ներմուծվելու էր Մուհամեդի վարդապետությունը»⁹: Ի դեպ, այդ մասին XIX դ. սկզբին վկայում էր նաև Ղ.Ինճիճյանը. «...բնակիչք նոցա առհասարակ էին յազգէս Հայոց, այլ ապա ըստ մեծի մասին դարձան ի տաճկուքին. և սակաւ մնացին ի քրիստոնէից»¹⁰: Այն որ Կիսկիմի գավառի մահմեդական ազգաբնակչությունը գերազանցապես կրոնափոխված հայեր էին, երևում է հետևյալից. նրանք ծանոթ էին հայկական տեղանուններին, նույնիսկ գյուղամասերի և թաղերի անվանումներին: Օտարականին արտաքինապես կարող էր թվալ, թե երկրի մեծ մասը թրքախոս է: Սակայն հայ մահմեդականը, հատկապես համիդյան մթին շրջանում, ստիպված էր «խորշիլ հայութեան արտաքին երեւոյթներէն» և չհալածվելու համար թուրքերեն խոսել¹¹: Գավառի մահմեդականները խիստ տարբերվում էին իրենց թուրք կրոնակիցներից: Նրանք, լինելով կեսկեսներ, խոսում կամ լիովին հասկանում էին հայերեն, չունեին խիստ մահմեդական սովորություններ և բարեկամական հարաբերությունների մեջ էին քրիստոնյա հայերի հետ¹²:

Գավառի բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ մանրամասն տեղեկությունների ենթ հանդիպում Գ.Սրվանձոյանի 1878 թ. կազմած վիճակագրական աղյուսակներում: Դրանցում տեղեկություններ կան բնակավայրերի ընդհանուր վիճակի, ծխերի թվի, բնակչության էթնոկրոնական կազմի, նյութական միջոցների, կրթօջախների, դրանց տնտեսական վիճակի, սովորողների թվի և այլնի մասին: Այսպես, Սրվանձոյանի հավաստմամբ, 1878 թ. գավառի բնակչության թիվը հասնում էր 13440-ի, որից «...ի Կիսկիմ հայք են 8350, թուրք՝ 5000, հույնք՝ 90»¹³:

Կիսկիմի գավառը հարուստ է պատմամշակութային հուշարձաններով, որոնց տեղագրության և արդի վիճակին է նվիրված սույն հետազոտությունը:

Ճորոխի աջ ափի պատմաճարտարապետական հուշարձանները

Գավառի վարչական կենտրոնը սկզբնապես Կիսկիմ (այժմ՝ Alanbaşı) գյուղն էր¹⁴, որ XIX դ. կեսերին բնակեցված էր գերազանցապես հայերով: 1878 թ. հայության թիվն այստեղ կազմում էր 400 մարդ (41 տուն), այնինչ թուրքերն ընդամենը 50-ն էին: Գյուղում գործում էր Հայկազյան վարժարանը՝ 50 սովորողներով¹⁵: Այսօր բնակավայրից 1 կմ հարավ պահպանվում են փոքր չափերի եկեղեցու մնացորդները: Եկեղեցու ավերակների կարելի է հանդիպել նաև գյուղի տարածքում: Գյուղից 800 մ արևմուտք՝

⁹ Koch K., նշվ. աշխ., էջ 75:

¹⁰ Ինճիճյան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մաս Ա, հ. Ա, Ասիա, Վենետիկ, 1806, էջ 132:

¹¹ Տաշեան Յ., Հայ բնակչութիւնը Մեւ ծովէն մինչեւ Կարին, Վիեննա, 1921, էջ 79:

¹² Տաշեան Յ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, հ. Բ, Վիեննա, 1980, էջ 290:

¹³ Կոստանդյան Է., Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ վայրերի վերաբերյալ Գ.Սրվանձոյանի կազմած վիճակագրություններից // Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1976, № 2, էջ 87:

¹⁴ Հետագայում թուրքերը վարչական կենտրոն դարձրին Արսիս (Էրսիս) գյուղը՝ պատճառաբանելով, թե այստեղ մահմեդականներն ավելի մեծ թիվ են կազմում (Մանրամասն տե՛ս Տաշեան Յ., Հայ բնակչութիւնը Մեւ ծովէն մինչեւ Կարին, էջ 53):

¹⁵ Կոստանդյան Է., նշվ. աշխ., էջ 85:

դժվարամատույց ժայռի վրա են գտնվում բերդի մնացորդները: Դա մոտ 5 մ բարձրությամբ պարիսպ է՝ կառուցված փոքր ու միջին չափերի քարերով¹⁶:

Կիսկիմից փոքր-ինչ հեռու գտնվում էր ոչ պաշտոնական գավառակենտրոն Արսիսը (այժմ՝ Kiliçkaya): Ա.Երիցյանի հավաստմամբ՝ Արսիսը Կիսկիմի գավառի խառը ազգային կազմ ունեցող բնակավայրերից մեկն էր: Հայերի հետ միասին այստեղ ապրում էին թուրքեր ու լազեր: 1872 թ. տվյալներով Արսիսում բնակվում էր 28 հայկական ընտանիք (224 մարդ)¹⁷: Այսօր գյուղից մոտ 5 կմ հարավ պահպանվում է միջնադարյան բերդը, որի պարսպաշարի առավելագույն բարձրությունը հասնում է 15 մետրի: Բերդի ներսում պահպանվում են նաև այլ կառույցներ: Տեղացիները բերդն անվանում են Կալերյոն¹⁸:

Արսիսից հյուսիս էր գտնվում Կոջեք գյուղը (այժմ՝ Çeltikdüzü): 1872 թ. տվյալներով սա ևս խառը ազգային կազմով գյուղ էր և ուներ 13 հայ ընտանիք (104 մարդ)¹⁹: Գյուղից 2 կմ արևելք՝ բլրի վրա, պահպանվում են բերդի հատվածներ, իսկ գյուղի ծայրին՝ ժայռափոր եկեղեցի²⁰:

Գավառակենտրոն Կիսկիմից 6-7 կմ հարավ-արևմուտք Որջնհաղ (այժմ՝ Köprügören) գյուղն էր՝ հայտնի դեռևս վաղ միջնադարից²¹: Այն գավառի հայախառն բնակչություն ունեցող գյուղերից էր: XVIII դ. վերջին գյուղը մահմեդականացել էր, սակայն 1830-ականներին 42 ընտանիք կարմրիկցիներ, հաստատվելով այստեղ, եկեղեցի կառուցեցին²²: Ցավոք, այսօր այդ եկեղեցուց հետքեր չկան: Փոխարենը, պահպանվել են Մամիկոնյանների ժամանակ կառուցված միջնադարյան ամրոցի ավերակները: Պահպանված հատվածում ամրոցի պարսպի բարձրությունը հասնում է 3 մ-ի: Պարիսպը կառուցված է միջին չափերի քարերով և կրաշաղախով²³:

Որջնհաղից 7-8 կմ դեպի հարավ-արևմուտք՝ Ճորոխից ոչ հեռու, գտնվում էր Նիխաղ գյուղը (այժմ՝ Yokuşlu): Գ. Սրվանձությանի հավաստմամբ՝ գյուղը 1878 թ. ուներ 15 տուն (135 մարդ) հայ ազգաբնակչություն: Գյուղի Փրկյան վարժարանում սովորում

¹⁶ Երևան-Վան կողմից 2016 թ. հունիսի 15-16-ը Երևանի մարզպետի օգնության համագործակցության շրջանակներում կատարված հետազոտությունների արդյունքները, Երևան, 2017, էջ. 85-87.

¹⁷ **Ерицов А.** Список населенных пунктов бывшей Эрзерумской области, находившейся во временном управлении России, / «Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества». Т. 8. Тифлис. -1884-85. Дополнения. с. 84.

¹⁸ Երևան-Վան կողմից 2016 թ. հունիսի 15-16-ը Երևանի մարզպետի օգնության համագործակցության շրջանակներում կատարված հետազոտությունների արդյունքները, Երևան, 2017, էջ. 99.

¹⁹ **Ерицов А.**, նշվ. աշխ., էջ 84:

²⁰ Երևան-Վան կողմից 2016 թ. հունիսի 15-16-ը Երևանի մարզպետի օգնության համագործակցության շրջանակներում կատարված հետազոտությունների արդյունքները, Երևան, 2017, էջ. 72.

²¹ Որջնհաղ գյուղը հայտնի է նրանով, որ Ավարայրի ճակատամարտից հետո Վարդան Մամիկոնյանի եղբայրը՝ Հմայակը, գոհվում է այստեղ՝ պարսիկների դեմ մղած կռվի ժամանակ: Տե՛ս **Լեռ**, Հայոց պատմություն, հ. 2, Երևան, ՀՄՄԻ ԳԱ հրատ, 1947, էջեր 82-83:

²² **Տաշեան Յ.**, Տայք, դրացիք և խոտորջուր, հ. Բ, էջ 83:

²³ Երևան-Վան կողմից 2016 թ. հունիսի 15-16-ը Երևանի մարզպետի օգնության համագործակցության շրջանակներում կատարված հետազոտությունների արդյունքները, Երևան, 2017, էջ. 88.

էր 17 աշակերտ²⁴: Այսօր պահպանվել են մի փոքր հատված բերդից (մոտ 3 մ բարձրությամբ պարսպի մնացորդներ) և գյուղի եկեղեցու մեկ պատը՝ 8 մ երկարությամբ²⁵:

Կիսկիմի գավառի հարավային մասում՝ Թորթումի գավառի հարևանությամբ էր գտնվում Ջորկանց գյուղը (այժմ՝ Yamaçüstü): XIX դ. կեսերին այն ամբողջությամբ մահմեդականացած էր: Այդուհանդերձ միջնադարյան բերդի և եկեղեցու մնացորդները պահպանվել են առայսօր: Միջին չափերի քարերով և կրաշաղախով կառուցված բերդից համեմատաբար լավ է պահպանվել մոտ 5 մ բարձրությամբ աշտարակը: Ինչ վերաբերում է եկեղեցուն, ապա հստակ երևում է, որ այն միանավ սրահավոր տիպի էր՝ հյուսիսից, հարավից և արևմուտքից կից կառույցներով: Եկեղեցու պահպանված հատվածներում պատերն ունեն մինչև 2,5 մ բարձրություն²⁶:

Կիսկիմի գավառի հարավում՝ Սպեր գավառի հարևանությամբ էր գտնվում Կարմրիկ գյուղը: Գերմանացի ճանապարհորդ և երկրաբան Կ. Կոխը գյուղն անվանել է «Ֆիրենգի», ինչը ենթադրում է վերջինիս հայ կաթոլիկ լինելը²⁷: 1878թ. դրությամբ գյուղն ուներ 150 տուն (1200 մարդ) ազգաբնակչություն²⁸: Կարմրիկն ուներ նաև 2 եկեղեցի՝ Սբ Հայր Հովսեփի և Սբ Աստվածածին²⁹: Դրանց ավերակներին կարելի է հանդիպել նաև այսօր: Այսպես, Կարմրիկի կենտրոնից մոտ 900 մ հարավ-արևելք գտնվում է բավականին մեծ չափերի, համեմատաբար լավ պահպանված եկեղեցի: Եկեղեցու շրջակայքում գերեզմանոց է եղել, ինչի մասին վկայում են պահպանված խաչքարատիպ գերեզմանաքարերը: Գյուղի կենտրոնից 1,3 կմ արևելք մյուս եկեղեցու ավերակներն են: Կարմրիկի տների պատերի մեջ այսօր էլ կարելի է հանդիպել բազմաթիվ տաշված և զարդանախշերով քարեր՝ հանված եկեղեցիների պատերից³⁰:

Ճորոխի ձախ ափի պատմաճարտարապետական հուշարձանները

Կիսկիմի գավառի հյուսիսում՝ Ճորոխի ձախ ափին է գտնվում Չորդվանք գյուղը (այժմ՝ Tekkale): Թուրքական տիրապետության շրջանում բնակավայրը ստացավ Դյորթիլիսա անվանումը, որը Չորդվանքի բառացի թարգմանությունն է: Գյուղը հայտնի է իր IX դ. եռանավ բազիլիկ տաճարով, որը Ջո. վերանորոգվել է Դավիթ Կյուրապաղատի հանձնարարությամբ: Է. Թաղայշվիլու հավաստմամբ՝ հուշարձանն այդ անունն է ստացել ոչ թե կառուցված չորս եկեղեցիների պատճառով, այլ որ Տայքի չորրորդ հրաշակերտ եկեղեցին էր Օշկից, Խախուից և Իշխանից հետո³¹: Չորդվանքը Մամիկոնյանների շառավիղ Թոռնիկյանների ժառանգական արտոնությունն էր: Թոռնիկյան եպիսկոպոսները կրել են «Չորդվանեյի» տիտղոսը: «Չորդվանեյի» անվան մեջ «եյի» վերջա-

²⁴ Կոստանյան Է., նշվ. աշխ., էջ 85:

²⁵ Կո-վլարձյեյի մեղեքի 2016 թվ. հունիսի հարցազրույցի անգարիթմ, թ. 88-89.

²⁶ Կո-վլարձյեյի մեղեքի 2016 թվ. հունիսի հարցազրույցի անգարիթմ, թ. 89-90.

²⁷ Koch K., նշվ. աշխ., էջեր 57-58:

²⁸ Տե՛ս Կոստանյան Է., նշվ. աշխ., էջ 85:

²⁹ Էփրիկյան Ս., Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ. Բ, Վենետիկ, 1907, էջ 332:

³⁰ Կո-վլարձյեյի: Իստորիոս և քուլտուրի մեղեքի կատալոգ, ռեդ. Զ. Կլեմենտ, Թբիլիսի, 2017, թ. 55:

³¹ Տե՛ս Կո-վլարձյեյի Չ., Археологическая экспедиция 1918 года в Южные провинции Грузии. Тб. - 1952. с. 82.

վորությունը վրացերեն է և համապատասխանում է հայերեն «եցի» վերջածանցին (Չորդվանեցի): Մա բացատրվում է հենց այն իրողությամբ, որ բնակավայրը և հուշարձանը պատկանել են քաղկեդոնական հայերին³²: Բացի այդ՝ «Չորդվանել» տիտղոսից առաջացել են բազմաթիվ անձնանուններ, որոնք հանդիպում են Թոռնիկյանների մոտ: Պատմությանը հայտնի են մի շարք «Չորդվանելներ», որոնք X դ. սկսած մեծ դեր են ունեցել Տայքի քաղաքական կյանքում³³:

Այսօր պահպանվում են Չորդվանքի վանական համալիրի շինությունները՝ եռանավ բազիլիկ տաճարը, սեղանատունը, ճեմարանը և երկհարկ աղոթասրահը: Մայր եկեղեցուց 100 մ հյուսիս-արևմուտք և 800 մ արևելք՝ պահպանվել են ևս երկու եկեղեցիների ավերակներ³⁴, որոնք միանավ բազիլիկ են և, ամենայն հավանականությամբ, մաս են կազմել վանական համալիրի:

Չորդվանքից մի քանի կմ հարավ-արևմուտք՝ բարձրադիր վայրում էր գտնվում Կիսկիմի գավառի երբեմնի կենտրոնը՝ Բերդագրակը (այժմ՝ Շեյրելի): Օսմանյան տիրապետության առաջին շրջանում Բերդագրակը նույնանուն գավառի վարչական կենտրոնն էր, և հիշատակվում է նաև Հակոբ Կարնեցու մոտ: 1872թ. դրությամբ այստեղ ապրում էր 312 հայ (39 տուն)³⁵: Այսօր պահպանվել է Բերդագրակի բերդի զգալի մասը, որի տարածքում ուրվագծվում է նաև հիմնահատակ ավերված եկեղեցու հատակագիծ³⁶:

Կիսկիմի գավառի հայկական բնակավայրերից էր Մոխուրկուտը (այժմ՝ Karakale): Գյուղը պատկանում էր Խոտորջուրի գյուղախմբին, սակայն նրանից բաժանված էր Երանավոդ լեռով: Կաթոլիկ մոխուրկուտցիները խոսում էին Խոտորջուրի բարբառով: Տաշյանի հավաստմամբ՝ բնակավայրը բաղկացած էր 3 թաղերից (կամ գյուղերից)՝ Վերին Մոխուրկուտ, Գորգանց և Վարի Մոխուրկուտ³⁷: Վերջինում, հայերից գատ, բնակվում էին նաև 30 տուն մահմեդականները, ինչի պատճառով Կ. Կոխը ողջ Մոխուրկուտը ներկայացնում է իբրև 200 տներից (մոտ 1600 մարդ) բաղկացած խառն ազգաբնակչությամբ գյուղ³⁸: Հետաքրքիր է այն, որ Ղ. Ինճիճյանը Մոխուրկուտի ժողովրդագրական պատկերը ներկայացնելիս չի հիշատակում մահմեդականների: Կարելի է ենթադրել, որ մահմեդականներն այստեղ հայտնվել են 1830 թ. արևմտահայերի վերաբնակեցումից հետո՝ զբաղեցնելով վերջիններիս տեղը: Հավանաբար նույն օրերին մահմեդականներ

³² Ակոսյով Ա., Տայքը XVI դարից մինչև XIX դարի I երեսնամյակը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատ., 2013, էջ 75:

³³ Տե՛ս Դանիելյան Է., Տարոնի և Սասունի Մամիկոնյաններ-Թոռնիկյանները, ՊԲՀ, 1979, N 2, էջեր 140-141: Մագիստրոս Չորդվանելը մասնակցել է Վասիլ II-ի դեմ Վարդ Փոկասի ապստամբությանը, Լիպարիտ գորավարի քրոջ որդի Չորդվանելը 1021թ. զինակցել է սելջուկների դեմ դուրս եկած Վահրամ Պահլավունուն:

³⁴ Երևան-Վանաձորի միջև 2016 թ. հունիսի 1-ին կատարված արշավի արդյունքները, թ. 77-78.

³⁵ Ершов А., նշվ. աշխ., էջ 84: Բերդագրակի մասին խոսելիս Ա.Երիցյանը նշում է, որ գյուղի մահմեդականներից շատերը կրում են հայկական անուններ՝ Խաչատուր, Կարապետ, Սերոբ և այլն:

³⁶ Երևան-Վանաձորի միջև 2016 թ. հունիսի 1-ին կատարված արշավի արդյունքները, թ. 70.

³⁷ Տաշյան Զ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, հ. Բ, էջ 286:

³⁸ Koch K., նշվ. աշխ., էջ 81.

են հայտնվել նաև Վերին Մոխուրկուտում: Հաջորդ տարիներին գյուղի հայերը մահմեդականներից վերագնեցին տներն ու հողամասերն ու ստիպեցին սրանց հեռանալ Վերին Մոխուրկուտից³⁹, այնպես որ Կ. Կոխի այցելության ժամանակ՝ 1843-1844 թթ., մահմեդական թաղ ուներ միայն Վարի Մոխուրկուտը: Գ.Սրվանձոյանի հաշվումների համաձայն՝ Վերին Մոխուրկուտը 1878 թ. ուներ 40 տուն (300 մարդ), իսկ Վարի Մոխուրկուտը՝ 15 տուն (100 մարդ) ազգաբնակչություն⁴⁰: Բնակչության թվի անկումը, մեր կարծիքով, պայմանավորված է XIX դ. 70-ական թվականներին Կիսկիմի գավառում լայն թափ ստացած Շարիֆօղլի Հուսեյն բեգի, Թուլյոլլի Դուրսուն բեգի և Կակալօղլու ավագակային խմբերի գործունեության հետ⁴¹: Նեղվելով ավագակայիների ասպատակություններից՝ մոխուրկուտցիների մի մասն ապաստան գտավ հարևան Խոտորջուրում կամ հեռացավ Էրզրում: Այսօր Մոխուրկուտ գյուղից դուրս պահպանվում են մինչև հիմքն ավերված բերդի և եկեղեցու մնացորդները: Ի դեպ, տեղացիները խոստովանում են, որ բերդը կառուցել են «անհավատները»⁴²:

Ճորոխի ձախ ափին Կիսկիմի գավառը հասնում էր մինչև Խոտորջուր կոչվող գյուղախումբը (այժմ՝ Sirakonaklar)⁴³՝ բաղկացած ինը հիմնական գյուղերից (թաղերից)՝ Ճիճապաղ, Կրման, Կիսակ, Միջինթաղ, Խնդաձոր, Սունինց, Կախմուխուտ, Վահնա, Քեղուտ-Ցուցուլա, և երկու փոքր թաղամասերից՝ Արեգի և Մասրուտ: Գյուղախմբին էին պատկանում նաև 33 բարեշեն ամառանոցները և 10 ձմեռանոցները⁴⁴:

Խոտորջուրի բնակչության թվի վերաբերյալ կան տարբեր վկայություններ: Թերևս բացառություն է միայն գերմանացի ճանապարհորդ Կ.Կոխը: Խոտորջուրցիներն արգելեցին նրան և ուղեկցող թուրք պաշտոնյաներին մտնել գյուղ: Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ XIX դ. կեսերին գյուղախումբն ուներ մոտ «400 տունք եւ 2000 կամ անելի ոգիք»⁴⁵: Ընդամենը երեք տասնամյակ անց գավառակ այցելած Գ. Սրվանձոյանն պնդում է, որ Խոտորջուրը 1878 թ. դրությամբ ուներ 642 տուն (5650 մարդ) ազգաբնակչություն, որից գյուղախմբի կենտրոն Ճիճապաղն ուներ 95 տուն (830 մարդ), Կրմանը՝ 60 տուն (450 մարդ), Քեղուտը՝ 75 տուն (750 մարդ), Խնդաձորը՝ 96 տուն (800 մարդ), Սունինցը 82 տուն (770 մարդ), Կախմուխուտը՝ 80 տուն (770 մարդ), Վահնան՝ 30 տուն (230 մարդ),

³⁹ **Տաշեան Յ.**, Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, հ. Բ, էջ 288:

⁴⁰ Տե՛ս **Կոստանյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 85:

⁴¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 1407, ց. 2, գ. 17, թ. 2:

⁴² ტაო-კლარჯეთი: ისტორიისა და კულტურის ძეგლების კატალოგი, გვ. 237:

⁴³ Խոտորջուրի տարածքը մինչև VIII դարը պատկանել է Մամիկոնյաններին, այնուհետև՝ Բագրատունիներին, իսկ XIII-XVI դդ. ընդգրկված է եղել Սամցխեի աթաբեկության կազմի մեջ: Ղ. Ինձիճյանն այսպես է նկարագրում Խոտորջուրը. «Յրտուի օդոյ սրա ի լեռնային վայրս, գրեթե նման է գաւառին Էրզիռումայ. իսկ ի ձորավայրս առաւել ջերմ է քան գնորայն: Երկիրն լեռնային և ապառաժուտ, ունի և ձոր բազում և լերինս հողայինս, յորս բազում աղբերակունք գտանին քաղցր և պատուական ջուրց. այլ և խոտաւետ արօտս անասնոց. ի տեղիս տեղիս ունի և անտառ զանազան ծառոց: Բաց ի Հայոց օտար ազգ ոչ գտանի ի Խոտորջուր...»: Տե՛ս **Ինձիճեան Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 133:

⁴⁴ Տե՛ս **Գևորգյան Թ.**, Խոտորջուր // Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1971, № 3, էջ 205:

⁴⁵ **Ալիշան Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 39:

Կիսակը՝ 41 տուն (350 մարդ), Միջինթաղը՝ 63 տուն (550 մարդ), Արեգինը՝ 20 տուն (150 մարդ)⁴⁶:

Մեր կարծիքով, Խոտորչուրի ժողովրդագրական դրության մասին Ղ. Ալիշանի հաղորդած տեղեկությունները թերի են: Դժվար է պատկերացնել, որ 30 տարվա ընթացքում գյուղախմբի բնակչության թիվն ավելանար մոտ 200 %-ով: Չնայած Խոտորչուրի Մեծավոր Տեր-Կարապետ I Չախալյանին հաջողվել էր մինչև 1840 թ. շոշափելի առավելության հասնել ավազակապետեր Կիսլանչու, Կրճելի, Ղարադերելի, Օնբաշու նկատմամբ և 1840-1860-ական թթ. Խոտորչուրի բնակչության համար բարենպաստ պայմաններ ապահովել⁴⁷:

Մինչև Հայոց Մեծ եղեռնը Խոտորչուրը հարուստ էր պատմաճարտարապետական հուշարձաններով: Բոլոր գյուղերում կային եկեղեցիներ և մատուռներ: Այսպես, Խանդաձորի կենտրոնում էր գտնվում Սբ Երրորդություն եկեղեցին, որի կողքին էր հին՝ Սբ Աստվածածին եկեղեցին: Կային նաև մատուռներ՝ Սբ Հայր Հովսեփ, Սբ Հակոբ և Սբ Կարապետ⁴⁸: Գեղուտ-Ցուցուլայի մայր եկեղեցին էր Սբ Աստվածածինը⁴⁹, իսկ Վահնալինը՝ Սբ Գևորգը⁵⁰: Միջին թաղի կենտրոնում մայր եկեղեցին էր: Միջին թաղի գերեզմանատանն էր գտնվում Սբ Պետրոս-Պողոս մատուռը, իսկ դեպի Կիսակ տանող ճանապարհին՝ Սբ Դավիթ մատուռը: Կար նաև Սբ Գևորգ անունով մատուռ⁵¹:

Այսօր Խոտորչուրում պահպանվել են հայության երբեմնի ներկայության եզակի հետքեր: Հայկական պատմամշակութային ժառանգության մեծագույն մասը ոչնչացվեց թուրքերի կողմից՝ վերջին հարյուրամյակի ընթացքում: Պահպանված հուշարձաններից կարելի է առանձնացնել Միջին թաղի բավականին լավ պահպանված եկեղեցին, որն այսօր գործող մզկիթ է: Պահպանվել է նաև մուտքի մոտ հայատառ արձանագրությամբ Միջին թաղի գերեզմանատունը՝ իր խաչազարդ տապանաքարերով: Հազվադեպ կարելի է հանդիպել նաև բնակելի շինությունների, որոնց գոյության մասին առաջին անգամ տեղեկացել ենք հարյուրամյա վաղեմության լուսանկարներում:

Եզրահանգում. Պատմական Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի Արսեացվոր գավառի կենտրոնական և հարավային հատվածներում օսմանյան տիրապետության շրջանում տեղագրվում էր Կիսկիմի գավառը: Գավառում ցայսօր պահպանվող պատմաճարտարապետական հուշարձաններից շատերը՝ եկեղեցիներ ու վանքեր, բերդեր ու ամրոցներ, վկայված են դեռևս վաղ միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում և կազմում են հայկական պատմամշակութային ժառանգության մաս: Ցավոք, գավառի հուշարձաններից շատերը չեն հասել մեր օրեր՝ բարբարոսաբար ոչնչացվելով երկրամասի այսօրվա տերերի և գանձախույզների կողմից: Մեզ հասած հուշարձանների ճնշող մեծամասնությունն էլ,

⁴⁶ Տե՛ս **Կոստանդյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 85:

⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1407, ց. 2, գ. 17, թ. 2:

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1407, ց. 2, գ. 97, թ. 2-3:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 25:

⁵⁰ Նույնը:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 38:

չնայած իր ներկայիս անմխիթար վիճակին, գավառի հայկական անցյալի փառավոր ու խոսուն վկան է:

**О РАСПОЛОЖЕНИИ И СОВРЕМЕННОМ СОСТОЯНИИ
ИСТОРИЧЕСКИХ И АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ
ПРОВИНЦИИ КИСКИМ (БЕРДАГРАК)**

Акопов А. А., Айрапетян А. С.

Ключевые слова: *Тайк, Чорох, область, памятник, церковь, крепость, село, население, армяне.*

Провинция Киским находилась в центральной-южной части области Арсеатспор исторической провинции Тайк Великой Армении во время османского владычества. Многие историко-архитектурные памятники, сохранившиеся в Тайке до наших дней - церкви и монастыри, крепости и замки - упоминаются в раннесредневековых источниках и являются преимущественно частью армянского исторического и культурного наследия. К сожалению, многие памятники провинции не дошли до наших дней, будучи варварски уничтоженными нынешними владельцами и кладоискателями региона. Подавляющее большинство дошедших до нас памятников, несмотря на плачевное состояние, являются славными и красноречивыми свидетельствами армянского прошлого края.

**ON THE LOCATION AND CURRENT CONDITION OF
THE HISTORICAL AND ARCHITECTURAL MONUMENTS
OF KISKIM (BERDAGRAK) PROVINCE**

Akopov A. A., Hayrapetyan A. S.

Key words: *Tayk, Chorokh, province, monument, church, fortress, village, population, Armenians.*

The province of Kiskim was located in the central-southern parts of the Arseatspor province of the historical Tayk during the Ottoman rule. Many of the historical-architectural monuments preserved in province to this day - churches and monasteries, fortresses and castles - are evidenced in the early medieval sources and are predominantly part of the Armenian historical and cultural heritage. Unfortunately, many of the monuments of the province have not reached our days, being barbarically destroyed by the current owners of the region and treasure hunters. The vast majority of the monuments that have reached us, despite being in a deplorable state, are the glorious and eloquent testimonies of the Armenian past of the province.

Գրականություն

1. Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց մեծագ, Վենետիկ, 1856:
2. Ակոսով Ա., Տայքը XVI դարից մինչև XIX դարի I երեսնամյակը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատ., 2013:
3. Գևորգյան Թ., Խոտորջուր // Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1971, № 3, 204-216 էջեր:
4. Դանիելյան Է., Տարոնի և Մատուռի Մամիկոնյաններ-Թոռնիկյանները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, N 2, 137-153 էջեր:
5. Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Բ, Վենետիկ, 1907:
6. Ինձիճեան Ղ., Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի, մաս Ա, հ. Ա, Ասիա, Վենետիկ, 1806:
7. Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 2, Երևան, ՀՄՍՌ ԳԱ հրատ, 1947:
8. Կոստանյան Է., Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ վայրերի վերաբերյալ Գ.Սրվանձությանի կազմած վիճակագրություններից // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1976, № 2, 62-94 էջեր:
9. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1407, ց. 2, գ. 17,:
10. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1407, ց. 2, գ. 97:
11. Տաշեան Յ., Հայ բնակչությունը Սև ծովն մինչև Կարին, Վիեննա, 1921:
12. Տաշեան Յ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, հ. Բ, Վիեննա, 1980:
13. Ерицов А. Список населенных пунктов бывшей Эрзерумской области, находившейся во временном управлении России // "Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества". Т. 8. Тифлис. -1884-85. Дополнения.
14. Такайшвили Э. Археологическая экспедиция 1918 года в Южные провинции Грузии. Тб. -1952.
15. Cuinet V. La Turquie d'Asie : géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure, tome premier. Paris. -1892.
16. Karpat K. Ottoman Population, 1830–1914. Demographic and Social Characteristics (= Turkish and Ottoman studies). University of Wisconsin Press. Madison, -1985.
17. Koch K., Wanderungen Im Oriente Während Der Jahre 1843 Und 1844. Reise Im Pontischen Gebirge Und Türkischen Armenien. Weimar. -1846.
18. Թառ-Վարդապետ: Իստորիոս և քուլտուրիս մեղեքիս կաթալոգի, րեդ. Զ.Կլեդազ, տծիլիս, ցամոմցեմլոք արտանուջի, -2017.
19. Թառ-Վարդապետիս մեղեքիս -2016 Վլիս սակվեքիս յեքսքեդիցիեքիս անցարիքեքիս, տ. Խլեքիքիլի, Զ. ցոքալիքիլի, յ. իմեդաքիլի, Մ. կոլլաքիլի, Ը. մաիսլրաքե, Լ. Վիքարիքիլի, կակասիլիս զնիքերսիքեքիս ցամոմցեմլոք, տծիլիս, -2017.

Ընդունվել է՝ 15. 10. 2021

Գրախոսվել է՝ 23. 10. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 15. 11. 2021

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Արկաղի ԱԿՈՂՈՎ՝ պատմական գիտությունների, թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտաբարտուղար, էլ. հասցե՝ arkadone1@gmail.com

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն, էլ. հասցե՝ armenani@mail.ru